

півночі під 53° півн. шир. з суворим кліматом, де в останнє впав сніг 1. червня, а новий вже на Чесного Хреста покрив землю на аршин високо, з температурою в зимі до -40° , з білими ночами у літі, без овочевих дерев, бо тут вегетує лиш береза та чатинні дерева — впливав він некорисно на психіку кожного з нас. Вічні секатури із сторони старого здитинілого російського полковника Борисова, форитовання старшин чехів, що отверто висказували свою ненависть до Австрії, а орієнтацію на Росію, некультурність деяких найближчих моїх товаришів, гоштаплерство та бездонна підлість декотрих із дальших товаришів, (як пр. славного пізніше команданда корпусу кадетів у Львові М.), недостача харчів і т. д., усе те було причиною, що ми, то є я та мої деякі товариші, з якими я ще радо удержував зносини, охотно покинули Лукоянів.

По довгій тижневій дорозі в теплошках приїхали ми до маленької стації Самаєвки (недалеко Арапова) серед безкраїх надволжанських степів Пензенської губернії і помандрували пішки тими степами із багажами яких двадцять кілька верств до Наровчата. Це звичайне мале російське уїздне містечко, культурно яких 50 літ позаду за найгіршим галицьким Пациковом; тут і часописів ніхто ніколи не бачив до часу, аж ми приїхали, а поза собором та тюрмою ніяких замітніших будинків не було. „Лягер“, до якого нас спрямовано, находився якого пів кілометра за містом високо на горі, а під ним в глибокому ярі слезив потічок, де в літню пору наровчацькі прачки ходили „стирати більє“ або й на рандки з деякими австрійськими старщинами. Оподалік старшинських бараків був великий лягер для полонених наших жовнірів.

Був уже пізний жовтень, а однак бараки, де ми розмістились — а було старшин понад 80 і яка тисячка жовнірів — були лиш пів на пів скінчені; приходилося нераз добре мерзнути, а раню наші подушки були дуже часто прикриті снігом.

І знову почалось монотонне таборове життя під зиму, нові сварки, нові кокетовання москалів чеськими та сербськими старщинами, взаїмні дотики молодшої української братії, зарозумілість поляків. Тяжку зиму, монотонну, безнадійну перервала лиш савовбійча смерть українського старшини Глинського, народного учителя з-під Стрия, що в ніч св. Николая серед страшного морозу кинувся з туги та розпуки в криницю.

Приїшла пізно весна. Полковник, з роду німець, Поле, висококультурна людина, дав нам більшу свободу і ми почали в товаристві конвойних ходити на прогульки. Яких два кілометри за містом тече ліниво зимна, широка, бездонна Мокша, що впадає до Аки, а з нею у Волгу; за нею починаються ліси, а серед них два манастирі і пустельня. Туди прямували ми в час наших прогульок і підплативши конвойних розбривалися свобідно по лісі. Тут було місце для усяких рандок молодших товаришів з наровчацькими баришнями, що сумно пізніше покінчилися; тут я радо здалека від других кидався на пісок над Мокшею, давав

волю мріям та тузі за усім, що мені найдорожче та що від трьох літ я покинув, або нераз знову відживав в мені природник та шукав я усяких квітів — або ішов в монастир. Одначе найчастіше волів я лишатися в таборі і коли усі вийшли на прохід та стало менше гамору, ішов я на горби оподалик табору, кидався на моріг та читав без кінця; а тоді наймилішою моєю лектурою став Кемпійський Тома. Нераз серед спеки дивився я на безкрай степ, обсервував, як дрижить та вяжеться із собою розпалений воздух, та як на безкраїм, безхмарнім овиді рисується чуже мені явище — фата-моргана. Та не раз, не два ішов я до найбідніших, наших бідних, голодних, обдертих жовнів, між якими находив я і старих знакомих, інтелігентних людей, народніх учителів ремісників та інших, та вчився шанувати людську недолю. І так ішло дальше монотонне, сіре життя, повне колючок від своїх та чужих, час проби та праці над самим собою, а лиш листи від своїх вносили яснійший промінь долі в те повільне завмирання.

Прийшла з весною революція, величавий підйом московського духа, зрада чехів, масове переносення поляків до Харкова, Керенський, офензива, заняття Тернополя німцями, нові надії — та зірвання усякої звязи, навіть письменної з найближчими та найдорожчими на довгі, довгі місяці, нові журби. І звільна почалась у мене апатія, непевність, самота — бо з моїми товаришами за цілих три роки не міг я зжитися — прострація.

* * *

Однак надсподівано в ту мою самоту — серед тисячів людей — впав на якийсь час яснійший промінь життєвої радості; а став ним малий хлопчина.

Транспорти полонених приходили раз-у-раз та відходили знову; і до нині не могу зрозуміти цієї московської політики, яка остала та сама і за царя і за Керенського, це вічне перекидування плінних з одного кута Росії в другий. І ось одного дня прийшов з новим транспортом 12-літній хлопчина в австрійській шапці, шинелі та в завеликих на свої ноги чоботях, з маленьким клунком на плечах та примістився як „воєнноплінний“ в однім із завушених, чорних, смердячих бараків. Всіх нас заінтригував цей малий австрійський вояк, що не багато відріс від землі; ми стали ближче розвідуватися, що це за один, та ось почули таке: Хлопчина українець, Дмитро Тимків з Микитинець, села, що лежить над Бистрицею недалеко Станиславова — села, особисто мені добре відомого з часу колишніх моїх військових вправ як артилериста. Батьки хлопця вирібники; батько працював при залізниці, а хату мав в Микитинцях над рікою. В часі безперервних боїв над Бистрицею хлопчина так освоївся з війною, що служив нераз австрійським військам за провідника. І ось одного разу — коли австрійські війська цофалися — хлопець тяжко раний в ногу дістався в руки москалів. Переходив із шпиталю в шпиталь; вкінці опинився в Одесі, а коли рана загоїлась, мос-

калі — місто відіслати дитину домів — гнали його з табору в табір як воєноплінного, аж опинився у Наровчаті.

Прийшло воно бідне, опущене, обдерте, ледви долізло від Самаєвки. Навіть мої товариші, що на людську нужду стали вже байдужі, змілосердилися над хлопчиною, якого війна відірвала від рідні і кинула далеко в незмірне російське море. У першу чергу треба було дитині дати їсти, а хоч ми тоді вже добре голодували, бо й про муку, і цукор, і мясо було вже дуже тяжко — це ж бо був вже 1917. рік, де голод і до Росії заглянув — кожний з нас українців рішився щось дати, то пару ложок супу, то хліба кусок, тощо. Та соломяний запал перейшов за пару днів — і хлопець жив тим, що я йому лишав. І кощик від мене дістав, бо лежав на голих нарах, і біля дещо, хоч я сам вже нічого не мав.

Хлопчина колись ходив до школи, одначе все призабув; а що виказував досить велику інтелігенцію, рішили мої товариші його вчити. Був у нас хорунжий П., народний учитель з Буковини; і цей піднявся хлопця систематично вчити по обіді, коли малий Дмитро приходив до нашого бараку щось зїсти. Одначе скоро і П. і другим товаришам навкучилася філантропія; вони воліли сваритися, робити в безконечність політику, грати в карти або бездумчиво лежати годинами на нарах. Лекції скоро покінчилися — і лишився я як одинокий опікун — учитель хлопця. Хлопчина розвивався надсподівано скоро, понимав легко, особливо географію, вдачу мав поважну і виявляв охоту до науки. Нераз ходив я з ним по горбах коло нашого табору і старався, як вмів, розвивати в душі хлопця основи етики та національної самосвідомости. І бачив я добрі успіхи моїх змагань і чув, що серед злиднів третього року неволі, серед тієї бездумчивої вегетації та безнадійности стає переді мною ціль — зробити з занедбаної, відірваної від рідної землі селянської дитини свідому та пожиточну людину. І чув я, що це мені вдається...

Та знову прийшла осінь — час „перегрупуировки воєноплінных“, хоча вже був час Керенського. І знову мов ластівки під осінь відходили цілі валки австрійських вояків в дальшу бездомну мандрівку. А з однією такою групою пішов дальше в світ малий Дмитро. День перед його відходом дав я хлопчині останні мої гроші, замовив йому скринку на речі і в довшій послідній розмові пригадав хлопцеві усі ті ради та вказівки, які тільки разів чув він від мене — і хлопчина приобіцяв їх придержуватися в життю.

На другий день транспорт відійшов і я знову остав сам — до кінця. Ще раз дістав від хлопця, який вже добре навчився писати, картку з дороги в світ, а потому вже нічого.

Час минав; події слідували по собі що раз скорше, що раз більше несподівано. Четвертий рік війни приніс Центральну Раду, жовтневу революцію, Леніна, Берестя. Російський кольос почав розпадатися, а для нас воєноплінных почалась гегенна дальшої екзистенції. 1918. рік приніс мені з початком року великі зміни; виїзд з Наровчата, Рязань, два місяці найтяжчої зими

